

UOT 159.9

Nişan Çingiz qızı Nuriyeva
fəlsəfə doktoru proqramı üzrə dissertant
Bakı Dövlət Universiteti
<https://orcid.org/0009-0009-9979-6822>

GENDER SOSIALLAŞMASININ PSIXOLOJİ ƏSASLARI

Нишан Чингиз гызы Нуриева
диссертант по программе доктора философии
Бакинского Государственного Университета

ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ ГЕНДЕРНОЙ СОЦИАЛИЗАЦИИ

Nishan Chingiz Nuriyeva
doctorial student in the program of doctor of philosophy

PSYCHOLOGICAL FOUNDATIONS OF GENDER SOCIALIZATION

Xülasə. Bütün dövrlərdə cəmiyyətlərdə qadın və kişilərə cinsiyyət rolları aşılarmışdır. Fərd bu rolların mənasını şüurlu şəkildə deyil, yaşadığı cəmiyyətin cins anlayışları əsasında qavramışdır. Gender sosiallaşması zamanı kişi rolu daha üstün, qadın rolu isə ikinci dərəcəli mövqə daşımışdır. Beləliklə, bioloji cinsdən başqa cəmiyyət tərəfindən qəbul edilmiş “qadın rolu” anlayışı irəli sürülmüşdür. Bu məqalədə gender sosiallaşması ilə əlaqəli gender rolları, psixoloji nəzəriyyələr və təsir edən amillərdən bəhs ediləcəkdir.

Açar sözlər: *cins, gender, gender rolları, gender sosiallaşması*

Резюме. На протяжении всей истории мужчинам и женщинам во всех сообществах давались определенные гендерные роли, и люди усваивали эти роли добровольно или невольно, в зависимости от социальной структуры. При формировании гендерных ролей признавалась гегемония мужского пола, а женский пол отводился на второй план. Так, кроме биологического пола, появился «женский» пол, созданный обществом, которое предлагало некоторые виды существования при господстве патриархальной идеологии как в общественной, так и в частной сфере.

Ключевые слова: *пол, гендер, гендерные роли, гендерная социализация*

Summary. Throughout the history, some gender roles had been given to the males and females in all communities and people internalized these roles voluntarily or involuntarily depending on the social structure. While forming the gender roles, the male gender's hegemony has been accepted and female gender has been placed as secondary. So except for biological sex, a 'female' gender has appeared that created by the society which offered some types of existence under a patriarchal ideology's domination in both public and private area. This article will discuss gender roles, psychological theories and influencing factors related to gender socialization

Key words: *sex, gender, gender role, gender socialization*

Gender məsələlərinə maraq hər keçən gün daha da artmaqdadır. Gender psixologiyasına aid tədqiqatlar psixologiya elminin həm nəzəriyyə, həm də praktik hissənin inkişafına müsbət təsir edir. Sosiallaşma – sosial normaların, qaydaların, davranış xüsusiyyətlərinin mənimsənilməsi, sosial mühitə daxil olma prosesidir.

Gender sosiallaşması (sosiallaşması) – kişi və qadınların cəmiyyətdəki rolu, mövqeyi və məq-

sədi haqqında mədəni təsəvvürlərə uyğun olaraq normaların, davranış qaydalarının, münasibətlərin mənimsənilməsi prosesidir. Gender sosiallaşması çərçivəsində mənimsəmə dedikdə, uşaq əvvəldən oğlan və ya qız, kişi və ya qadın olmağın nə demək olduğunu öyrənməyi nəzərdə tutulur. Obyektivləşdirmə – öyrənilmiş gender nümunələrinin praktikada həyata keçirilməsidir. [1].

Kletsinə görə, gender sosiallaşması uşaq doğulandan – valideynləri onu gender rolu haqqında öyrətməyə başladığı andan başlayır. Sosiallaşma prosesi ömür boyu davam edir. Gender rolları sosial standartlar sistemidir, bir insanın oğlan (kişi) və ya qız (qadın) kimi tanınması üçün riayət etməli olduğu stereotiplərdir. Gender rolları həmişə insanın öyrəndiyi, şüurunda və davranışında pozduğu müəyyən normativ sistemlə əlaqələndirilir.

Müasir psixologiyada gender sosiallaşmasının vahid nəzəriyyəsi yoxdur, bu haqda həm güclü, həm də zəif tərəfləri olan bir neçə nəzəriyyə var. Z. Freydin mülahizələrinə əsaslanan psixoanalitik identifikasiya nəzəriyyəsinin tərəfdarları hesab edirlər ki, uşaq şüursuz şəkildə öz cinsindən olan yetkin şəxsən, əksər hallarda atasının və ya anasının obraz və davranışlarını özü ilə eyniləşdirir.

L. Kolberqin koqnitiv-genetik nəzəriyyəsi vurğulayır koqnitiv prosesin tərəfi kimi özünü-dərkin rolunu xüsusilə vurğulayır: uşaq əvvəlcə kişi və ya qadın olmağın nə demək olduğu haqda fikirləşir, sonra özünü oğlan və ya qız kimi təsnif edir, fikir və davranışlarını gender roluna uyğunlaşdırır. S. Tompson cinsi rolun erkən inkişafında üç mərhələni ayırır: uşaq iki cinsin olduğunu öyrənir; özünü bu kateqoriyalardan birinə daxil edir; gələcək müqəddəratına təsir edəcək davranış və rol formalarını mənimsəyir.

S. Bern isə gender kimliyinin qurulmasının dörd mərhələsini ayırır: gender identifikasiyası (uşağın özünü bu və ya digər cinsə aid etməsi); gender sabitliyi (cinsiyyətin daimi olduğunu və dəyişə bilməyəcəyini başa düşmək); diferensial təqlid (ən yaxşı oğlan və ya qız olmaq istəyi), cinsin özünü tənzimləməsi.

Əksər tədqiqatçılar oğlan və qız uşaqlarının tərbiyə prosesini mənimsəmələrinin fərqli olduğunu, bu halın isə diferensial sosiallaşma adlandığını bildirirlər. Məsələn, İ.S. Kohn qeyd edir ki, ilkin şüurlu şəkildə öz cinsi haqqında özünüdərək uşaqda bir yaş yarımında formalaşır. İki yaşlı uşaq öz cinsini bilir, lakin bu atribusiyayı necə əsaslandıracağını hələ bilmir.

Üç yaşına qədər uşaqların 75%-i özünün oğlan və ya qız olduğunu bilir. Üç-dörd yaşında uşaq artıq şüurlu şəkildə ətrafındakı insanların cinsini fərqləndirməyi bacarır, lakin çox vaxt bunu təsadüfi xarici əlamətlərlə geyim, saç kəsi-

mi və s. əlaqələndirir. Məsələn, bu yaşda uşaqlar əminliklə söyləyə bilərlər ki, oğlan qız paltarını geyinsə qıza çevriləcək. Uşaqlar cins-rol davranış modelini iki yolla öyrənir: digər uşaqların rol-davranış modelini müşahidə etməklə – bu tip təlim **dolayı öyrətmə** adlanır.

Eyni cinsindən olan valideynə özünü oxşatmaqla – bu növ təlimi isə psixoloqlar **imitasiya yolu ilə öyrətmə** və ya **modelləşmə** adlandırır. Uşağın öz gender eyniliyini dərk etməsi, həmçinin ona müəyyən münasibəti nəzərdə tutur ki, buraya cinsi-rol oriyentasiyası və cinsi-rol üstünlüyünü aid edirlər. **Cinsi-rol oriyentasiyası** – uşağın ondakı keyfiyyətlərin kişi və ya qadın rollarının tələblərinə və gözləmələrinə nə dərəcədə uyğun olduğu barədə təsəvvürləridir. Bu cür davranış gözləmələrindən də kişi və qadının “gender rolu” formalaşır.

Öyrətmənin başlıca prinsipi – müşahidə, mükafatlandırma, cəza vasitəsi ilə, birbaşa və dolayı əsaslandırma yolu ilə fərqləndirmədir. Ailədə mükafatlandırma funksiyasının yerinə yetirilməsi müvafiq davranışın inkişaf etməsinin əsas səbəbi rolunu oynaya bilər: adətən o adama bənzəməyə çalışırlar ki, o, dominant rolunu oynasın. İnsanlar doğulduğu andan etibarən, doğulduğu mədəniyyətə mənsub olurlar gender stereotipləri haqqında məlumat əldə edirlər. Gender stereotiplərini öyrənmə prosesində qızlar necə qız, oğlanlar isə necə oğlan olmanı öyrənir, nəticədə fərqlərin cinslərinə uyğun münasibət və davranışları bəzi amillərin təsiri ilə formalaşır.

Gender sosiallaşmasının ilkin formalaşdığı yer ailədir. Ailə uşağın cəmiyyətdə kişi və qadın rollarını mənimsəməsində əvəzsiz rol oynayır. Ailədə uşaq ana, ata, bacı və qardaşların müəyyən davranışlarda olduğunu görür. Xüsusilə ana və ata evdə müxtəlif işlər görür (məsələn, yemək bişirmək, təmizlik etmək, zibil atmaq və s.) bütün bunları müşahidə edən uşaq başa düşür ki, bu tapşırıqlar cinsiyyətə əsaslanır. Həmçinin qoyulan adlar, geyimlər, alınan oyuncaqlar və rəftar tərzii ailə daxilində uşaqlar da gender sosiallaşmasının təməlini qoyur. Amerikalı psixoloqlar E. Makkabi və C. Ceklin gender sosiallaşması prosesini izah edən valideyn obrazlarının bir neçəsini qeyd edirlər:

1. Valideynlər oğlan və qız uşaqları ilə cəmiyyətin normativ gözləntilərinə uyğun şəkildə rəftar edir. Oğlanlar enerjili və rəqabət qabiliy-

yəti, qızlar isə qayğıkeşlik və anlayışlı olmasına görə valideynləri tərəfindən rəğbətləndirilir. Rol gözləmələrinə zidd davranış sərgiləyən uşaqlar isə cəzalandırılır.

2. Anadangəlmə cinsi fərqlər nəticəsində uşaqlar öz cinsinə xas davranışlar edərək valideynlərini stimulyasiya edirlər. Eyni valideyn davranışı oğlan və qız uşaqlarında fərqli davranışa səbəb ola bilər.

3. Valideynlər uşağı cinsi fikirlərə əsasən tərbiyə edirlər. Normativ davranış gözləntiləri valideynlərin düşüncə tərzinə, fikirlərinə uyğun olaraq dəyişə bilər.

4. Valideynlər daha çox üstünlüyü öz cinsindən olan uşağa verirlər. Məsələn, atalar daha çox diqqəti oğlanlara, analar isə qızlara göstərir. Onların düşüncələrinə görə öz cinslərinin xüsusiyyət və davranış tərzlərini uşağa öyrətmək daha asandır və s.

Oyuncaqlar – uşaqların dəyərlər sistemini və cəmiyyətin hazırladığı rolları öyrəndikləri, oynadıqları, əyləndikləri və vaxt keçirdikləri sosiallaşma fəaliyyətidir. Bəşəriyyət yaranandan bəri oyun qarşılıqlı əlaqə vasitəsi olmuşdur. Uşaq oyun və oyuncaqlarla doğulduğu cəmiyyətdə yaşamağa çalışır. Beləliklə, cəmiyyət sosiallaşan uşağı onun sosial qaydalarının davamlılığını oyun vasitəsi ilə əlaqələndirir.[2]

Genderə uyğun oyuncaqlarla oyun zamanı uşaq nəinki ənənəvi cinsi rolu mənimsəyir, həm də müəyyən vərdislərə yiyələnir. Ailələrin uşaqları üçün oyuncaq seçimində cinsiyyətçi mövqə sərgilədikləri müşahidə edilmişdir. Rəng və oyuncaq baxımından qız uşaq ailələr oyuncaq olaraq çəhrayı rəngə, gəlinçiklərə, oğlan uşaq ailələr isə mavi rəng və oyuncaq seçimində isə avtomobillərə üstünlük verirlər. Cinslə müəyyən edilmiş oyuncaqlarla oynamaq uşaqların gender rollarının inkişafını məhdudlaşdırır və beləliklə, gender stereotiplərinin davamlılığını artırır ki, gələcəkdə bu uşaqların qaydalardan kənara çıxmaları şəxsiyyət xüsusiyyətlərinə zidd hərəkət kimi qəbul olunur.

Uşaq ədəbiyyatı – cinsi stereotipli məzmunlu kitabların oxunması uşaqlarda cinsi-rol davranışlarının güclənməsinə təsir edir. Personajların davranışları, rol bölgüləri, hansı peşə sahibi olmaları uşağa təsirsiz ötüşmür. Uşaq nəğmələrindəki baş obrazların xüsusiyyətləri uşaqlar üçün etalon rolunu oynayır və inkişaf etmək-

də olan fərdin istər fərdiyyət, istərsə də şəxsiyyətinə təsir edir. Uşaq ədəbiyyatı hər bir körpənin yaş dövrünün xüsusiyyətlərinə uyğun olaraq seçilməlidir.

KİV – Gender-rol sosiallaşmasında kütləvi informasiya vasitələri mühüm rol oynayır, axı onlar daimi şəkildə qadın və kişi obrazları haqqında məlumat verir. Televiziyadakı obrazlar şəxslər üçün real obraz kimi görünür. Tez-tez reklam olunan oyuncaqlar uşaqlar tərəfindən daha çox alınır və ya TV-də yayımlanan cizgi filmləri onlar tərəfindən maraqla qarşılanır. Müasir dövrdə sosial şəbəkələr və mobil oyunlar da KİV vasitələri sırasına daxildir. Valideyn nəzarəti olmadan istifadə olunan bu vasitələr sosiallaşma prosesinin tamam başqa səmtə yanlış informasiyaların, meyllərin qavranılması və həyata keçirilməsi ilə nəticələnməyə bilər.

Əgər ailənin sosiallaşma modelində cinslə əlaqəsi olan fərqlər müəllimin davranışında təkrar olunursa, kişi və qadın davranışının həmin cins üçün tipik olan formaları daha böyük dəstəyə alır. Müəllimlər münasibət-davranış, intizam öyrətmə təcrübələri ilə uşaqların gender sosiallaşmanın inkişafında mühüm rola malikdirlər. İbtidai sinif müəllimləri ilə aparılan bir araşdırmada, müəllimlərin sinif təcrübələrində cinsiyyətçi qavrayışlara malik olduqları aşkar edilmişdir. Məktəbdə müəllimlər oğlanlara aktivliyinə, aqressivliyinə, özünə əminliyə görə müsbət qiymət verdikləri halda, qızları daha çox zərifliyinə, passivliyinə, sözə qulaq asmalarına, rəhmli olmalarına görə dəyərləndirirlər [3].

Dost əhatəsi – dostluq münasibətləri uşaqların özünü inkişafında mühüm rol oynayır və uşaqların gender rollarına münasibətinə əhəmiyyətli təsir göstərir. Ailədə başlayan gender inkişafı dost qrupları tərəfindən gücləndirilir. Gender rolu stereotiplərinin üstünlük təşkil etdiyi dost qrupları olan uşaqların stereotiplərində artım müşahidə olunur. Belə dost qrupları olan uşaqlar əks cinslə deyil, həmcinsləri ilə oyun oynamağa üstünlük verirlər. Gender rolu stereotiplərinin dominant olmadığı dost qrupları olan uşaqlarda bu cür cinsi oriyentasiya müşahidə edilmir. Dost qruplarında uşaqlar cinsiyyətə uyğun davranışa görə bir-birlərini mükafatlandırır, məqbul olmadığını düşündükləri davranışları bəyənməyərək cəzalandırırlar. Dostlar tərəfin-

dən cəzalandırma uşaqların gender rolu stereotiplərinə daha çox bağlanmasına səbəb olur. Xüsusilə yeniyetməlik dövründə dostlar kifayət qədər önə çıxır. Dostlar yeniyetmələrin davranış və adaptasiyasının mühüm təyinediciləri hesab olunur. Yeniyetmələr açıq şəkildə ifadə etməsələr də bəyənilmək, görünmək, populyar olmaq istəyirlər. Bu vəziyyət gender rolları baxımından nəzərdən keçirildikdə, yeniyetmə qız və oğlanların gender rollarına uyğun davranışları zaman sosial cəhətdən gücləndikləri və dost qruplarında populyarlıqlarının artdığı ifadə edir.

Ədəbiyyat:

1. Eagly, A.H. Gender and social influence: A social psychological analysis. *American Psychologist*, 38(9), 1983. – 971-981 p.
2. Güder, S., & Alabay, E. 3-6 Yaş Arasındaki Çocukların Oyuncak Tercihlerinin Toplumsal Cinsiyet Bağlamında İncelenmesi. *Ahi Evran Üniversitesi Kırşehir Eğitim Fakültesi Dergisi*, 17(2), 2016. – 91-111 s.
3. Gao, D. Gender Justice and School Education. *Frontiers of Education in China*, 4, 2009. – 252-267 p.
4. Lindsey, L. L. *Gender Roles: A Sociological Perspective*. Pearson. 2014.
5. Neimand, A. Gender Socialization. *Encyclopedia of Family Studies*. 2016
6. Zeyneloğlu, S., & Terzioğlu, F. Toplumsal Cinsiyet Rollerini Tutum Ölçeğinin Geliştirilmesi ve Psikometrik Özellikleri. *Hacettepe Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 40, 2011. – 409-420.

Problemin aktuallığı. Məqalədə hər zaman aktual olmuş, hal-hazırda cəmiyyətimizdə baş verən “müasirlik” adı altında daha da aktuallaşan gender sosiallaşmasının yaranması, inkişafı və şəxsin həyat yolunda əhəmiyyətindən bəhs edilmişdir.

Problemin elmi yeniliyi. Məqalənin elmi yeniliyində sosiallaşma prosesinin şəxsiyyətin inkişafına təsirin psixoloji məsələləri araşdırılır.

Problemin praktik əhəmiyyəti. Məqalədən psixologiya ixtisasının seçmə fənlərinin tədrisində istifadə oluna bilər.

E-mail: heybetlin@mail.ru

Rəyçilər: *ped.ü.fəls.dok., dos. S.N. Əliyeva,*
ped.ü.fəls.dok., dos. S.Y. Quliyeva

Redaksiyaya daxil olub: 14.03.2023